

**"והשב את העבודה לדביר ביתך"**

**סעמי הקרבנות**

## אלעד פילר

"והשב את העבודה לדביר ביתך" - טעמי הקרבנותראשי פרקים

## א. הקורבן הוא עבור האדם

1. קרבן - אמצעי הקשר בין האדם לקב"ה - שיטת הכוזרי
2. הקרבן במתכונתו למניעת החטא - שיטת החינוך
3. הקרבן כמקשר בין עם ישראל לקב"ה - שיטת המהר"ל

## ב. מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן והנסיונות לתרוצה

1. שיטת הרמב"ם (א) מחיית עבודה זרה  
(ב) השגת מציאות ה' ואחדותו

נספח: מהי עבודה זרה

חטא העגל

2. דברי הרמב"ן נגד שיטת הרמב"ם
3. הסבר הריטב"א למחלוקת הרמב"ם-רמב"ן
4. הסבר האברבנאל והנרבוני בדעת הרמב"ם
5. תרוץ בעל שעורי דעת
6. תרוץ בעל המשך חכמה

## ג. שיטות נוספות להסבר הקרבת הקרבנות

1. דעת הספורנו
  2. דעת הרש"ר הירש
  3. דעת האלשיך
  4. דעת הרמ"א
  5. דעת הראב"ע המובאת בדרשות האבן-שועיב
- נספח: ההקבלה שבין פעולות הקרבת הקרבן לבין שלבי החזרה בתשובה

## ד. ביאור נוסף לשיטת הרמב"ם: הקרבנות מן החי אינם אידיאליים

1. ביאור האבן-שועיב
2. הסבר ר' יהודה מטראני
3. דברי החתם סופר
4. התיחסות הרב קוק

ה. שיטת הרב קוק: השתכללות הקרבנות לעתיד לבא

1. דברי הרב קוק

נספח: קרבנות קין והבל

ו. סיכום: השילוב שבין שיטות הרמב"ם והרב קוק

#### הקדמה

"המלך המשיח עתיד לעמוד, ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש, ומקבץ נדחי ישראל וחוזרין כל המשפטים בימיו, כשהיו מקודם, מקריבין קרבנות, ועושין שמיטין ויובלות ככל מצותה האמורה בתורה"<sup>1</sup>.

הקרבנות נחלקו לכמה סוגים כאשר לכל אחד מהם תכלית משלו. אך מהו הטעם של מכלול הקרבנות? ומהי הסיבה לצפיה שלנו לחזור, ולהקריב קרבנות, עד כדי כך שאנו מבקשים שלוש פעמים ביום: "והשב את העבודה לדביר ביתך"?

#### היתכן שיהיו הקרבנות ציווי אלוקי?

אמר הכוזרי<sup>2</sup>: ועתה אבקש ממך כי תבינני כל אשר קראתי בתורה על הקרבנות - "דבר שקשה על השכל לקבלו, למשל מה שנאמר "את קרבני לחמי לאשי ריח ניחוחי" - האין פירוש הדברים כי הקרבנות - קרבנות לה' והם לחמו, וריח ניחוח לו?"

אומר מלך כוזר, כי נושא הקרבנות הוא דבר שקשה על השכל לקבלו, ודבריו אלו תמוהים הם, שהרי נאמר<sup>3</sup>: והמלך היה זהיר מאוד במצוות דת הכוזרים עד שהוא עצמו היה משמש בהיכל אשר להם, ומקריב קרבנות בלב שלם. יוצא, שמלך כוזר הקריב קרבנות בלב שלם, אז איך יתכן שפה הקרבנות הם דבר שקשה על השכל לקבלו? מכאן שיש הבדל בין הקרבנות שהקריב מלך כוזר, לבין הקרבנות אותם נצטוינו אנו להקריב, שהרי על הקרבנות שנצטוינו אנו להקריב תמה מלך כוזר, ואת קרבנותיו שלו היה מקריב בלב שלם, ללא כל תמיהה!

1. רמב"ם הלכות מלכים פרק י"א. 2. כוזרי, מאמר שני כ"ה. 3. כוזרי, פתיחה.

אלא שהמלך דבק בדת הכוזרים, דת שהסתמכה על חכמת אנוש בלבד, בעוד שאנו נצטוינו על הקרבנות - ציווי אלוקי! ועל כך תמה מלך כוזר! שהרי הוא מסתמך על חכמת אנוש בלבד. ניתן ראות זאת בשאלתו: "דבר שקשה על השכל לקבלו!" דבר זה קשה על השכל, על ההגיון האנושי כאשר הוא מתחייב מהתורה, שהרי הוא אומר: "כי תבינני כל אשר קראתי בתורה על הקרבנות", אתה החבר שמסתמך על התורה, ומאמין באלוקים, איך יתכן, שאותה תורה, ואותו אלוקים יחייב את הקרבנות? שהרי הוא דבר שקשה על השכל לקבלו, קשה לקבל שאותו אלוקים נצרך לקרבנות! ומה ששאלנו על היות מלך כוזר מקריב קרבנות - הרי קרבנות אלו לא היו ציווי אלוקי, אלא הגיון אנושי, ולכן קרבנות אלו היו מובנים למלך כוזר, לעומת הקרבנות אותם התורה מחייבת, שאינם מובנים לו.

בנושא זה כבר ענה החבר לשאלתו של מלך כוזר<sup>4</sup>: "וכיצד יהיה שרש ההאמנה גם שרש הכפירה? כי הדברים המכינים לקבלת הרשמים האלוקיים הם, אינם בתחום ידיעת האדם, ואי-אפשר לו לאדם לשער כמותם ואיכותם, ולו גם ידע מהותם לא היה יודע זמניהם ומקומותם, והרכביהם, ואת דרך הכנתם, לכל זה יש צורך בידיעה אלוקית המגיעה שלמה ומבוארת תכלית באור מאת האלוה עצמו."

כלומר, הקרבנות שאנו מקריבים, ציוויים מבוסס על הידיעה האלוקית המגיעה שלמה ומבוארת תכלית באור מאת האלוה עצמו, ואיננו מסתמך על הגיון אנושי, שעליו מסתמך מלך כוזר. ההגיון האנושי הביא את מלך כוזר לשרש הכפירה, בעוד הקרבנות שאנו מקריבים מביאים אותנו להאמנה. והחבר ממשיך ואומר<sup>5</sup>: "והנה מי שהגיעתו ידיעה זו, והוא מקיים על פיה בלב שלם את מצות האלוקים לכל פרטיה ותנאיה - הוא המאמין". כאן יש דגש על מצות האלוקים, שעל-ידה מגיעים לשרש האמונה, ואילו על ידי חכמה אנושית בלבד מגיעים לשרש הכפירה, שהרי אומר החבר<sup>6</sup> בהתייחסותו לכאן<sup>7</sup>: "כי אין כל יחס בין שכלנו לענין האלוקי".

4. כוזרי מאמר ראשון, ע"ח. 5. כוזרי מאמר ראשון, ע"ט. 6. שם. 7. כוזרי מאמר שני, ס'.

8. שם מאמר ראשון, ע"ט.

ועוד כי העבודה<sup>9</sup> "תורת האלוקים היא, ומי שקבלה בתמימות בלי התפלפלות, ובלי התחכמות, מעולה הוא מן המתחכם, והחוקר, אך כי שנטה מן המדרגה העליונה הזאת אל המחקר מוטב לו כי יבקש טעם לדברים האלה אשר יסודם בחכמה האלוקית מאשר יעזבם לסברות רעות ולספקות המביאים את האדם לאברון", "כיו" בעבודת האלוה אין מקום לא להשערה ולא להקש שכלי, ולא לשקול דעת כי אלו היה הדבר כך, היה מה שהגיעו אליו הפילוסופים בחכמתם, ושכלם כפלים כמה שהגיעו אליו בנ"י."

"אין'י לקרב אפוא אל האלוה ית' כי אם על ידי מצות האלוה ית' ואין מבוא ליריעת מצות האלוה כי אם בדרך הנבואה, לא על ידי הקש ולא על ידי סברה, כי בינינו לכיך המצוות ההן, אין קשר כי אם על ידי הקבלה האמיתית."

בדברי הרמב"ם על אומת ה"צאבה"<sup>12</sup>, האומה בה גדל אברהם אבינו, אומה שדחה הסתמכה על הגיונה האישי בלבד מסיק הרמב"ם: "ועל פי אותם ההשקפות של ה"צאבה" העמידו את הצלמים לכוכבים, צלמי הזהב לשמש, וצלמי הכסף לירח, וחלקו את המתכות, והאקלימים לכוכבים, ואמרו אקלים פלוני-אלוהו הכוכב הפלוני, ובנו ההיכלות, והעמידו בהם הצלמים, ודמו כי כוחות הכוכבים שופעים על אותם הצלמים, ויבינו וישכילו, וינבאו את בני-אדם כלומר: הצלמים, ויודיעו לבני-אדם תועלתיהם" ז"א שכל העבודה הזרה אותה עבדו אנשי ה"צאבה" נבעה מההשקפות האשיות שלהם בלבד, וזה מה שקורה למי, שמסתמך אך ורק על הגיונו האישי, וזה מה שקרה למלך כוזר שעבד עבודה זרה, שהסתמך על דת הכוזרים, שעליה נאמר<sup>13</sup>: "מעשך אינו רצוי" ועל זה הזהיר החבר<sup>14</sup>: "מי שמשתדל להכין דברים לקראת קבלת רשמים אלוקיים בחכמת אנוש בלבד... על דרך הורדת הכוחות הרוחניים או ע"י עשיית הטליסמאות - הוא הכופר. אדם כזה מקריב קרבנות ומקטיר קטורת על פי הקש וסברה, ואינו יודע מהות הדברים הדרושים לכך, וכמותם, איך יש לעבוד עבודה זו, ובאיזה מקום, ובאיזה זמן, ומי ראוי לה, ומה תנאיה ועוד פרטים רבים." כעת מובנת שאלת מלך כוזר על אי ההגיון, שבהקרבת הקרבנות ע"פ ציווי אלוקי בו אנו נצטווינו. על שאלה זו עונה החבר<sup>15</sup> ש: "כל הנוגע לסדר העבודה:

9. שם מאמר שני, כ"ו. 10. שם מאמר ראשון, צ"ט. 11. שם מאמר שלישי, נ"ג. 12. מו"נ ח"ג, כ"ט. 13. כוזרי, פתיחה. 14. שם מאמר ראשון, ע"ט. 15. שם מאמר שני, כ"ו.

המלאכה, והקרבנות, והקטורת, והשירה, והמאכל, והמשתה, וכל אלה בתכלית הטהרה והקרושה לא נאמר עליו אפוא "עבודת ה'", ו"לחם אלוקיך" וכדו' כי אם בהשאלה - להורות כי האלוה מרוצה מן הסדר הטוב בחיי האומה וכהניה, ומקבל את מתנותם כביכול, ושוכן בקרבם לכבוד להם, אולם הוא עצמו מקודש ונעלה מלהנות ממאכלם וממשתיהם, ואין לחמם כי אם לנפשם". כאן בא ריה"ל ומדגיש כי הקב"ה נעלה מלהנות ממאכלים ומשתיה, ובזה הוא מנפץ את שיטתם של העמים הפרימיטיביים שראו בקרבנות "אוכל עבור האל"<sup>16</sup> והוא ממשיך ואומר: "ואין לחמם כי אם לנפשם". "לחם אלוקיך" - הוא ביטוי מושאל, הקרבן איננו לאלוקיך, כי אם לעצמך! אתה האדם זקוק להקריב קרבן, לכן ה' ציווה אותך להקריב קרבנות, ולא בשביל אלוקים, שהרי אלוקים נעלה מלהנות ממנו ואין לו כל צורך בקרבן.

"ואין לחמם כי אם לנפשם" - אותו הלחם הוא לא לאלוקים כי אם לנפש המביאה אותו<sup>17</sup>. באדם טבוע הרצון להעניק<sup>18</sup>, ובפעולת הבאת הקרבן הרצון הזה בא לידי ביטוי, ונוצר קשר בין האדם לאלוקים. יוצא אפוא שהקרבנות נתנו לצורך האדם בלבד, לצורך סיפוק הרגשות הטבעיים שבו.

#### הקרבן - אמצעי הקשר בין האדם לקב"ה

נשאלת שאלה היכן נוצר אותו הקשר בין האדם לאלוקים בהבאת הקרבן? עלינו לנסות לברר כיצד הקרבן הוא אמצעי הקשר בין האדם לקב"ה דבר שקשה לדמיין! ממשך החבר ואומר<sup>19</sup>: "אתה זובח את הכבש למשל, ומתלכלך בדמו ובהפשטת עורו, ובשטיפת בני מעיו, ובהדחתו, בנתוחו לאברים, ובזריקת דמו, בעריכת עצי המזבח, ובהדלקת אשו, ובסדור מערכתו, וללוא היה כל זה במצות האלוה ית', היית בז לכל המעשים האלה, והיית חושב כי מרחיקים הם מן האלוה ית', ולא מקרבים

16. שיטה הנוגדת לחלוטין את היהדות בה מושג האלוקים הוא כה מופשט שרעיון זה אפילו לא עולה על הדעת. אומר הרש"ר הירש בפרושו לויקרא א.ב: אין ה' דורש סיפוק על ידי הקרבן - נדעיון ההבל של הכפירה האלילית. אומר האברבנאל בהקדמתו לספר ויקרא: ובמדרש שיר-השירים אמרו: הנך יפה רעייתי פרנסתי כביכול אמר הקב"ה לישראל: אתם מפרנסים אותי שנאמר: את קרבני לחמי יכול לפניו אכילה ושתייה ת"ל לאשר לאשי אתם נותנים אותו א"כ למה נאמר לחמי לומר אע"פ שאתם נותנים לאשים מעלה אני עליכם כביכול כבני אדם המפרנסין אביהם. והנה המאמר הזה מורה הוראה מוחלטת שהוא יתברך בלתי צריך להקרבת קרבן 16א. אומר המהר"ל בחידושי אגדות למנחות: דבר זה מבואר על סוד הקרבן שאינו מצד הש"י רק מצד המקבל. 16ב. אומר המהר"ל בנתיב התורה פרק ט': שאין העבודה רק הקירוב אל הש"י כאשר מביא אליו דורון. מביא "צדור המור" (ויקרא עמ' ג) בדבריו: "והמנחה יש לה שלשה ערכים: ערך הנותן, וערך המקבל, וערך המנחה עצמה. אצל הנותן כבר כתב: כבוד אח ה' מהונך". 17. כוורי, מאמר שלישי, כ"ג.

אליו". והרי זהו ההיפך ממה שאנו מחפשים, שהרי אנו מחפשים את הקרבה, ולא את הריחוק מהקב"ה. ממשיך החבר ואומר<sup>18</sup>: "אולם אם אחרי אשר השלמת את המעשה כמצוה עליך נראתה לעיניך<sup>19</sup> אש מן השמים או מצאת בלבך רוח אחרת אשר לא היתה אתך עד הנה, או חלומות צודקים הראו לך או אותות נפלאים, מיד תדע כי אלה נובעים מן המעשה אשר עשית ומן העניין העצום שהוא אשר בו דבקות ואליו הגעת, אותה שעה לא יקשה גם המות בעיניך, כי אין מיתתך אחרי אשר דבקות בענין האלוהי כי אם כליון גופך בלבד, ואילו הנפש אשר הגיע אל המדרגה ההיא אין לה ירידה ממדרגה זו ולא התרחקות ממנה. האש מן השמים היא תוצאה של המעשה אשר עשית, וכאן מתבטא הקשר בין הקב"ה למקריב הקרבן. ישנו מעשה אנושי ותגובה אלוקית<sup>19</sup>.

### הקרבן במתכונתו למניעת החטא

מתי בדר"כ אדם מקריב קרבן? כאשר הוא חטא, והקרבן בא ככפרה על החטא. היה חטא, היה מעשה אנושי של הבאת הקרבן והקרבנות, ואח"כ ישנה תגובה אלוקית של קבלת הקרבן. נשאלת השאלה מדוע על האדם להביא קרבן דווקא ממזונו? ואם בגלל שחטא יביא למשל חפץ מסויים לבהמ"ק, וכי לא יחשב זה כמעשה אנושי? וכי לא יראה מכך, שהאדם מצטער על מעשיו, ומבקש כפרה? ומדוע חשוב דווקא להביא דבר חומרי, אולי יספיק לומר תפילה מסויימת? ומדוע על האדם לטרוח, ולבוא לבהמ"ק? למה שלא יעשה זאת בביתו? על שאלות אילו עונה ספר החינוך<sup>20</sup>: "כי מזה השורש ציוונו האל להקריב לעולם מהדברים שלב בנ"א הומה בהן<sup>21</sup>, כמו הבשר והיין והפת כדי שיתעורר הלב יותר עם העסק בהם, ולעני חיוב להביא ממעט קמחו אשר עיניו ולבו עליו כל היום."

**18**א. מביא "צרוור המור" שם: "וכל העם רואים בדת האש על המזבח, כי הקרבן מושך האש והאש מושכת הקרבן". **19** האדם מחפש את התגובה האלוקית על מעשיו, את הקשר עם הקב"ה. איוב (מ"ב, ו') אומר: "על כן אמאט ונחמחי, על עפר ואפר" איוב מתרצה כתוצאה מהתייחסותו של הקב"ה אליו, ולכאורה התרצות זו תמוהה היא, שהרי איוב לא קיבל שום תשובה על שאלותיו?! אלא שמה שאיוב חיפש את התגובה האלוקית, את התייחסותו של הקב"ה, וכאשר הוא קיבל את התגובה, **20** ספר החינוך מצווה צ"ה. **21** מו"נ ח"ג מ"ו: ולפיכך יוקרב כל כח לפני ה' בדבר האהוב עליו ביותר, ולכן הקרבן: בשר, ויין, ושמן הקול כלומר: השיר. אמונות ודעות מאמר שלישי פרק י': שכל אלו סוגי עבודה לא שיש לו צורך לכן, לפי שהשכל מחייב שאינו צריך למאומה, אבל הכל צריכים לו, אלא הכוונה שיהיו עבדיו נשמעים לו במיטב קנינם, ומיטב קנינם הוא הבשר והיין, והזמר והקטורת והחטום, והשמן וכל דבר ערב.

על האדם להביא דבר טעים, דבר שהוא אוהב כמו בשר, יין ופת וזאת ע"מ שפעם הבאה יחשוב פעמיים לפני שיחטא. וזה מובלט עוד יותר כאשר המדובר הוא באדם עני, שכדי לכפר על חטאו הוא צריך להפריש ממעט הקמח שטרם להשיגו כל היום. עני זה ודאי יחשוב פעמיים לפני שיחטא בפעם הבאה, הוא יזכור את הפעם הקודמת בה הוא היה צריך לתת מלחמו שעליו טרח כל כך הרבה<sup>21</sup>.

אך מה עם אדם עשיר, שיכול להביא כל יום בהמות רבות מבלי שיהיה לו חסרון כיס?<sup>22</sup> גם הוא מתעורר לאור הקרבת-הקרבן. ממשך ספר החינוך: "ועוד<sup>23</sup> יש התעוררות אחר ללב בקרבן הבהמות מצד הדמיון שגוף האדם והבהמה ידמו בכל ענייניהם לא יתחלקו כך שבזה ניתן השכל ולא בזה, ובהיות גוף האדם יוצא מגדר השכל בעת החטא יש לו לדעת שנכנס בעת ההיא בגדר הבהמות."

כשיבחין המקריב בדמיון שבינו לבין הקרבן ודאי יגיע למבדיל שביניהם שהוא השכל. את אותו השכל זנח המקריב בעת החטא, ועל ידי כך יצא מגדר האדם לגדר הבהמיות. בעת החטא לא היה הבדל בין החוטא, לבין הקרבן אותו הוא מביא כעת להקריב. "ועל כן נצטווה לקחת גוף בשר כמוהו, ולהביאו אל המקום הנבחר לעלוי-השכל ולשורפו שם, ולהשכיח זכרו, כליל יהיה, לא יזכר ולא יפקד - תחת גופו, כדי לצייר בלבו ציור חזק שכל ענינו של גוף בלי שכל אבד ובטל לגמדי. על הקרבן להשפיע על המקריב, ולהשאיר בלבו "ציור חזק". הוא צריך לזכור בעתיד את ההקרבה הזו לכן יש לזעזע אותו פעם אחת, על מנת שלא יחזור ויחטא פעם שניה. וזה נעשה ע"י לקיחת גוף בשר כמוהו,

21. אומר האברבנאל בהקדמתו לספר ויקרא: שהקב"ה רצה להזהיר את ישראל שלא יחטאו לפניו, ולא יעברו על מצותיו לפי שפעמים ישגו בנ"א ויעשו מה שלא היתה כוונתם לעשות רצה יתברך להענישם בדבר ממונס כדי שיחפעל רוחם ונפשם בו וישארו נזהרים ולא ישגו עוד. ולזה חייב לחוטא בשגגה שיביא קרבן חטאת שהוא עונש ממון כדי שיכין דרכיו ויזהר בכל כחו שלא יפול בשגגה עוד. מביא הילקוט ראובני (על ספר ויקרא, עמ' ח) מהזוהר: "מעשה בההוא עתירא דקריב קמיה כהנא חרין יונין, כד חמא ליה כהנא אמר ליה: לאו דידן הוא האי הקרבה. אתא לביחיה והוי עציב. אמר ליה אחרי: אמאי את עציב? - אמר ליה: דלא קריב כהנא קרבני. א"ל: מאי איהו? א"ל: חרין יונין. א"ל: והא מן מסכנא איהו ולא דידן הוא, דכתיב 'ואם דל הוא ואין ידו משגת' וכו', אלא מקריב קרבנד. א"ל: מאי איהו? א"ל: תורא. א"ל: כל כן חמירא מחשבה דחטאה? - מכאן והלאה מה עבד? - כל יומא משתדל בסחורחא, ובליה כד אתער אוליפו ליה מילי דאורייתא, והוי קרי ליה יהודא" וכו'. על כן מרחיב "מעט לועז" בספר ויקרא (עמ' ג), ועיין שם. 21. "המעט לועז" מביא את הטעם של רבינו בחיי, ועקידה, ותולדות יצחק בשם המפרשים: "שטעם הקרבן הוא עניין של קנס, לענוש את החוטא שיעלה לו בדמים, ויהיה לו חסרון כיס כדי שישתדל שלא יחזור ויחטא, כי יראה שהחטא עולה ביוקר." 22. ספר החינוך מצווה צ"ה.



גוף בשר לו היה שווה בזמן החטא, ולהביאו למקום הנבחר לעילוי השכל. המקריב מביא בהמה חסרת שכל, למקום הנבחר לעילוי השכל, שם היא נשרפת. המקריב רואה מה שקורה לחסר-שכל, והוא נזכר שבעת שחטא גם הוא היה חסר-שכל, והוא מגיע למסקנה שכל גוף בלי שכל אבד, ובטל לגמרי. עכשיו יוכל המקריב להעריך את השכל שנתן לו הקב"ה, כעת הוא יוכל לכוון את גופו בדרך השכל, ומימלא ישמר מן החטא. והבטיחה התורה שע"י הקרבת הקרבן, והסקת המסקנות<sup>23</sup> כתוצאה מכך יצטער החוטא מלב, ונפש על חטאו<sup>23</sup>, ותכופר שגתו<sup>24</sup>. שיהיו הקרבנות כפרה להן ולא יגרמו העוונות לסלוק השכינה<sup>25</sup>.

אומרת הגמרא<sup>26</sup>: "לא אמרתי אליכם, זבחו כדי שתאמר: אעשה רצונו, ויעשה רצוני. לא לרצוני אתם זובחים אלא לרצונכם אתם זובחים שנא'<sup>27</sup>: 'לרצונכם תזבחו'". מסביר רש"י במקום: "לרצונכם - לצורך עצמכם לקיים מצוותי שתהא כפרה להם בכך". פירוש נוסף מביאה הגמ'<sup>28</sup>: "לרצונכם תזבחהו - לדעתכם זביחו. שאין מחשבה הולכת אלא אחר העובד".

לסיכום שיטות הכוזרי, והחינוך:

- א. לאדם דרוש הקרבן, שהוא אמצעי הקשר שלו עם אלוקים.
- ב. ההקרבה בפועל היא הגורמת למחשבה, המביאה לכפרה.

### הקרבן כמקשר בין עם ישראל לקב"ה - שיטת המהר"ל

המהר"ל<sup>29</sup> מדגיש את הקשר בין עם-ישראל לקב"ה באמצעות הקרבן: "וזה שאמר<sup>30</sup> 'כה אמר ה' בני בכורי ישראל שלח את בני ויעבדני' והעבודה הזאת הם הקרבנות דכתיב כאותו עניין י<sup>31</sup> 'שלח את עמי ויחוגו לי במדבר' ודבר זה הם הקרבנות שהם חג לה' שכן פירוש חג

23. סוטה ה' ע"ב: א"ר יהושע בן לוי: בא וראה כמה גדולים נמוכי הרוח לפני הקב"ה שבשעה שביח-המקדש קיים אדם מקריב עולה שכו עולה בידו, מנחה שכו מנחה בידו אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולם שנא': "זבחי אלקים רוח נשברה" (תהלים נ"א). עיינו בדברי מהרי"א על התורה ספר ויקרא עמ' קא'. 23א. צרור המור - ויקרא עמ' ג': "ובראות האדם פרו ואילו דמו נזרק וחלבו נקטר על חטאו אשר חטא יכניע יצרו וישפל גאותו כי הוא היה ראוי לאותן העונשים" 24. מוסיף ספר החינוך ואומר: שלא יהיה תמוה לנו הבאת קרבן נדבה, שהרי טעם זה כולל גם את הנדבות שאחר שאמרנו שהקרבן דמיון להשפלת הגופות ועילוי הנפשות אף בלא חטא ידוע ימצא בו המקריב תועלת לקחת המוסר. 25. הקדמת הרמב"ן לספר ויקרא. 26. מנחות ק"י. 27. ויקרא י"ט. 28. זבחים מז' ע"א. 29. באר הגולה דף מ"ב.

בכל מקום. ור"ל שמפני שהם בניו ראויים ישראל בפרט להקריב לפניו קרבנות. וזהו כי ע"י הקרבן יש כאן קירוב הגמור אל ה' ית' שלכך הוא נקרא קרבן שע"י זה הוא הקירוב הגמור, וישראל שהם בניו של ה' ית' ואין קרובים מהם, ולכך הם כלכד ראויים להקריב לפניו".

הטעמים לקורבנות שמונה המהר"ל הם:

1. צוה<sup>32</sup> ה' ית' בהקרבת הקרבן שיקרבו לפניו לעבוד עבודתו ית' ובזה יפנה העלול אל העלה<sup>33</sup>. אין העבודה רק כי על ידה האדם מתקרב אל הש"י כי הקרבן על-ידו מתדבק האדם בו ית' ויוצא האדם ממדריגת הגשמיות. הנכרא צריך להיות קשור אל בוראו, ובהקרבת הקרבן נוצר הקשר בין הנכרא לבורא.
  2. כי כאשר מביא אליו קרבן מממון שלו, והממון קנינו, והוא שייך אל האדם, ונחשב כאשר מביא אליו קרבן מממון שלו השבת העלול אל העלה.
- בזה מעיד האדם כי הכל שייך לקב"ה, והוא משיב לה' דבר ששייך לו<sup>34</sup>.
- מסכם המהר"ל ואומר: "לפיכך כל ענין הקרבנות להורות כי ה' ית' יחיד בעולם ואפס זולתו וכו'".

#### מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן והנסיונות לתרוצה

אומר הרמב"ם<sup>35</sup>: ואע"פ שכל חקי התורה גזירות הם... ראוי להתבונן בהם, וכל מה שאתה יכול ליתן לו טעם תן לו טעם<sup>36</sup> הרי אמרו חכמים הראשונים שהמלך שלמה הבין רוב הטעמים של כל חוקי התורה... וכל אלו הדברים כדי לכוף את יצרו ולתקן דעותיו<sup>37</sup>.

מכאן, עלינו להתבונן ולתת טעמים למצוות הקרבנות. ננסה להבין את דעת הרמב"ם בנושא, ואת דעותיהם של כמה מן המצדדים והחולקים על דעתו.

30. שמות ד', כ"ב. 31. שמות ה', א'. 32. גבורות ה', פרק ס"ט. 33. חדושי אגדות - מנחות. 34. מדגיש המהר"ל שאין בהשבה חוספת לקב"ה אלא תועלת לאדם. 35. רמב"ם הלכות תמורה פ"ד הי"ג. 36. יש המקשים מהרמב"ם בהלכות מעילה פרק ח' הלכה ח': "אמרו חכמים: חקים חקחי לך ואין לך רשות להרהר בהן... וכל הקרבנות כולם מכלל החקים הם". על הרמב"ם בהלכות תמורה פ"ד הי"ג. ואין זו קושיא שהרי בהלכות מעילה מביא הרמב"ם את דברי חכמים ואין לך רשות להרהר בהן, ובאמת אסור להרהר על החוקים, שהרי כל האומר שמועה זו נאה וזו אינה נאה להתבונן בהם ולתח להם טעמים ככל האפשר. יש לדייק בהבדל שבין להרהר, ובין להתבונן.

דעת הרמב"ם - הטעמים לקרבנות:

א. מחיית ע"ז ב. השגת מציאות ה' ואחדותו

אומר הרמב"ם<sup>38</sup>: "והיה הנוהג המפורסם בעולם כולו הקרבת בע"ח באותן ההיכלות שמעמידים בהן הצורות, וההשתחוויה להן, והנחת הקטורת לפניהם, והחסידים והנזירים היו אז האנשים המיוחדים לעבודת אותן ההיכלות העשויות לכוכבים... לפיכך לא חיבה חכמתו יתעלה וניהולו הגלוי בכל ברואיו, שיצוה אותנו בעזיבת כל מיני העבודות הללו ולהזניחם ולבטלם, לפי זה היה אז מה שלא יתכן לקבלו לפי טבע האדם שהוא נינוח תמיד במורגל... ולפיכך הניח יתעלה אותם מיני העבודות והעבירים מהיותם לנבראים ולדברים דמיוניים שאין להם אמיתות לשמו יתעלה... והושג בניהול האלקי הזה שנמחה ע"ז, ונתבסס היסוד הגדול האמיתי בדעתנו, והוא מציאות ה' ואחדותו, ולא נרתעו הנפשות ולא הרגישו זרות בבטול העבודות אשר הורגלו בהם ושלא נודעה שם עבודה זולתם". כלומר לעבודת הקרבנות שתי מטרות לפי הרמב"ם. האחת - עזיבת ע"ז, והשניה - השגת מציאות ה' ואחדותו. הרמב"ם<sup>39</sup> אומר כי המטרה הראשונה בכל התורה הינה עקירת ע"ז, ומחית עקבותיה וכל דבר השייך לה, ואפילו זכרה וכל מה שמביא לדבר ממעשה.

אנו נצטוינו לנתץ, לשבר, לגדע, להכרית, לשרוף, ולכזות ע"ז, וכל הקשור אליה כמו שנאמר<sup>40</sup>: "כי את מזבחתם תתצון ואת מצבותם תשברון, ואת אשריו תכריתון".

"כי<sup>41</sup> אם כה תעשו להם מזבחתיהם תתצו ומצבתם תשברו, ואשריהם תגדעון ופסליהם תשרפון באש" "וככלות<sup>42</sup> כל זאת יצאו כל ישראל הנמצאים לערי-יהודה ושיברו המצבות ויגדעו האשרים וינתצו את הכמות, ואת המזבחות מכל יהודה ובנימין, ובאפרים" ומספרת לנו הגמ'<sup>43</sup>: מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני ג' דברים שהיו בו: ע"ז ג"ע, ש"ד דכתיב<sup>44</sup>: "כי קצר המצע מהשתרע, והמסכה צרה כהתכנס". העבודה הזרה גרמה למקדש הראשון להחרב, ולכן עלינו לצאת למלחמת חורמה נגדה, לנתצה, ולשברה בכל כוחינו.

38. מו"נ ח"ג ל"ב. 39. שם כ"ט. 40. שמוח ל"ד, י"ג. 41. דברים ד', ה'. 42. דברי הימים ב', ל"א, א'. 43. יומא ט' ע"ב. 44. ישעיה כ"ח, כ"א.

מהי עבודה זרה

כדי להבין את דברי הרמב"ם שעקירת הע"ז היא המטרה הראשונית בכל התורה, עלינו להבין תחילה מהי ע"ז?

מעשה עבודת האלילים, בניית הפסלים, והקרבת הקרבנות אליהם, נראה לכאורה כדבר תמוה. היתכן שאדם בעל שכל יעצב לעצמו אלוקים, כמו ידיו, ויסגוד לו?<sup>44</sup> "היעשה לו אדם אלוקים והמה לא אלוקים" שהרי<sup>45</sup>: "עצביהם כסף וזהב מעשה ידי אדם", והרי כל בר-דעת מכין כ<sup>46</sup>: "פה להם ולא ידברו עינים להם ולא יראו, אזנים להם ולא ישמעו אף להם ולא יריחון, ידיהם ולא ימישון, רגליהם ולא יהלכו, לא ייהגו בגרונם!"

עובדי ע"ז היו משתחווים לעפר-רגליהם<sup>47</sup>, על מנת לספק את הרצון הטבעי של קשר עם כח עליון. עם ישראל הביט בעובדי-האלילים, וגם הוא רצה קשר עם אלוקים.

כונתם של עובדי-האלילים היתה רצויה, אך מעשיהם לא היו רצויים. במקום לחפש אמצעי בעזרתו אפשר להתקשר עם האלוה, הם בנו לעצמם אלוה משלהם, לו הם סגדו, וכאן נעוצה טעותם. אותו קרבן במקום שיהווה אמצעי לקשר עם כח עליון, הפך למקשר בין האדם לבין אלוקות גשמית אותו הוא יצר לעצמו.

עבודת האלילים גרמה לעובדים אותה סיפוק, הם לא ראו באשירה בול-עץ, כי אם אלוקים גשמי, וכאן נעוצה טעותם שהפכו את הפסל למטרה.

חטא העגל

עם ישראל, עם קדמון, ההולך במדבר גם הוא רוצה אלוקים מוחשי, גם הוא רוצה קצה חוט גשמי בו הוא יוכל להאחז, ואז בא מעמד הר-סיני בו העם עצמו יכול לשמוע ולראות את הקולות, ולהגיע למסקנה שהאלוה אינו גשמי, ולא ניתן ליצור אלוה מדבר גשמי.

לשאלת החבר<sup>48</sup>: "אך מה לדעתך יאמר האיש שראה בעיניו את המעמדים הגדולים בהם נגלה כבוד מלכות השמים?" עונה הכוזרי<sup>49</sup>: "זה בלא ספק יתארה כי תהיה נפשו תמיד נפרדת מחושיו ותשאר תמיד נהנית מן הזיו ההוא". בפשטות ניתן להבין כי על מנת שתשאר תמיד נפשו נהנית מן הזיו ההוא יש צורך במעמדים גדולים בהם נגלה כבוד מלכות שמים. לכן בא מעמד הר-סיני שבו נגלה כבוד מלכות שמים לעם ישראל.

44א. ירמיה יד', כ'. 45. חהילים קט"ו. 46. שם. 47. בבא מציעא פ"ו ע"ב. 48. נוזרי מאמר ראשון ק"ז. 49. שם ק"ח.

אך עם ישראל מוזהר בעשרת הדברות שלא יהיה לו אלוקים אחרים על פני ה', ושלא יעשה פסל או מסיכה שהיא עבודה זרה. לא הם האמצעים לקשר עם האלוה. אך בני ישראל עוברים על ציווי ה' ונכשלים בעגל הזהב<sup>49</sup>. תשובתו של החבר למעשה זה היא<sup>50</sup>: "חטא אשר גנוהו הם עצמם מתוך גדלתם, ואין גדול כי אם מי שחטאיו ספורים". מתוך תשובתו של החבר ותמיהתו של מלך כוזר על התשובה<sup>51</sup>: "וכי יש לך חטא גדול מזה? ומה מעשה טוב ישאר להם אחר זה?" אנו מבינים שאמנם מעשיהם של בני ישראל לא היו רצויים אך כוונתם היתה רצויה. ובהמשך י<sup>52</sup> אומר זאת החבר במפורש "הרי שעובדי העגל הראשון... לא כיונו בעבודתם כי אם לאלוקי ישראל, ובכל זאת עברו בזה עברה שחיבים עליה מיתה".

אומר המהר"ל<sup>53</sup>: "כי אף שישראל עשו העגל ועבדו עבודה זרה בוודאי לא היו כופרים באנוכי ה' אלוקיך, ולפיכך מעשה העגל אף על גב שעברו דבור לא יהיה לך, דבר זה יש שכחה אליו<sup>54</sup>". הפסל אותו עשו בני ישראל אינו אותו הפסל אותו עושים עובדי עבודה זרה. בני ישראל עשו פסל על מנת שהוא יהווה את הקשר בינם לבין ה', פסל שהוא אמצעי<sup>55</sup>, ואילו הפסל אותו עושים עובדי עבודה זרה הוא המטרה, הוא האלוה. בני ישראל לא מסוגלים לקשר ישיר עם ה'<sup>56</sup> לכן הם מחפשים דרכים חילופיות, להגיע לקשר כזה. הם מתכוונים סביבם ורואים את עובדי-האלילים שמקריבים קרבנות, וגם הם רוצים להקריב קרבנות, לכן ציוה הקב"ה על הקרבנות. הקב"ה הוביל את הרצון-האנושי לאפיק חיובי, במקום קרבנות לע"ז שהיו עובדים במצרים<sup>57</sup> קרבנות לה' כמו שנאמר<sup>58</sup>: "לא תעשון אתי אלקי כסף ואלקי זהב לא תעשו לכם מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו את עלתיך ואת שלמיך את צאנך ואת בקרך בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך".

49. אומר הרב חרל"פ: "ואם אנו רואים שחינף אחרי מעמד הנבחר אירע החטא, כל מה שנגדיל יותר את הקושיא הזאת, אנו באים לכלל הבנה שו שהחטא הוא רק מקרה, ועל מקרה לא שייך להקשות איך כמה ומתי. "מתוך מכתבי מרום מכתב מ"א. 50. שם צ"ג. 51. שם צ"ד. 51א. כוזרי מאמר רביעי יג'. 52. באר הגולה עמ' מ'. 52א. אומרת הגמ' בסנהדרין ז' ע"א: "מוטב דליעבדו לעגל אפשר הויה להו תקנתא בחשובה" עיין תוס' במקום ד"ה "כנגד". 52ב. מונ ח"א לו'. 53. מו"נ חג ל"ב: "היה נעשה זה אז כמו אלו בא נביא בזמנים הללו וקורא לעבודת ה' ואומר הנה ה' צוה אתכם שלא תחפלו לו ולא תצומו ולא תשועו לפניו בעת צרה, אלא תהיה עבודתכם מחשבה בלי מעשה כלל." קשר ישיר עם הקב"ה הוא קפיצה גדולה מדי בשביל עם ישראל, לכן יש צורך באמצעים כגון: הקרבנות. 54. ראב"ע שמות ל"ב, ט'. 55. שמות כ', כ-כ"א.

"וירא<sup>56</sup> העם כי בשש משה לרדת... ויאמרו אליו קום עשה לנו אלוקים .... כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו".

שלושים ותשעה ימים לאחר החשיפה של עם ישראל לשכינה, אחר מעמד הר-סיני שבו<sup>57</sup> היו רואין את כבודו ושומעין את קולו של הקב"ה, העם משתוקק שוב לשכינה. בזמן המעמד עם ישראל לא היה מסוגל לקשר עם ה' באופן ישיר לכך הוא בקש שזה יעשה דרך משה בצורה עקיפה, וכעת לאחר המעמד המרומם, ישראל משתוקקים שוב לקשר עם הקב"ה, יותר מבעבר. הקשר עם הקב"ה היה באמצעות משה לכן העם רוצה את משה ומחכה, אך לאחר שלושים ותשעה ימים העם לא מסוגל לחכות יותר (העם חשב שארבעים הימים שמשה הקציב לירידתו - עברו<sup>58</sup>) העם לא יכול לעצור יותר את רגשותיו כלפי הקב"ה, והם פונים לאהרן בדרישה: "קום עשה לנו אלוקים". אין אלוקים זה תחליף לקב"ה, כי אם אמצעי לקשר עם הקב"ה. האלוקים כאן הוא במובן של מנהיג<sup>59</sup>. בנ"י מחפשים ממלא מקום למשה רבינו, העם לא יודע מה עלה בגורלו של משה, ולאחר שלושים ותשעה ימים של צפיה הם לא יכולים לחכות יותר. העם לא בוגד במשה, ואומר: "כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו" במלים אילו אומר העם: (א) בעזרתו של משה עלינו ממצרים, (ב) העם מדגיש: משה האיש - משה איננו סתם אדם מהשורה, הוא האיש דרכו נוצר הקשר בין עם ישראל לה'.<sup>60</sup>

משה האיש - המנהיג, בושש לרדת, ואנו חפצים באלוקים אשר ילך לפנינו, במנהיג שימלא את תפקידו של משה ביצירת הקשר עם ה', כי אנו לא יכולים לעצור יותר את רגשותינו כלפי הקב"ה. אז אומר להם אהרן: "פרקו נזמי הזהב" בתקווה שכך הוא יקנה זמן עד שמשה ירד מההר. אבל זה לא הולך ובפס' הבא נאמר: "ויתפרקו כל העם את נזמי הזהב". אין לאהרן יותר מה לעשות, הוא לא יכול לעמוד בלחץ של העם, והוא יוצר עגל. אז מגיע הערב-רב ואומר<sup>60</sup>: "אלה אלוקיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים". הערב-רב מנסה להסיט את בנ"י לבגוד

56. שמות ל"ב, א'. 57. שמות רבה פרשה כ"ט, ד'. 58. עיין רש"י שמות ל"ב, א', ובמהרש"א חענית כ"ח ע"ב. 59. שמות כ"ב, ז': רש"י במקום; כוזרי מאמר רביעי, א'; מו"נ ח"א, ב'. 60. משה איננו זקוק לקרבן כאמצעי קשר בינו לבין הקב"ה. עיין בדברי המהרי"א - פני ויקרא קא'. 60. שמות ל"ב, ד' - רש"י במקום.

בקב"ה, ובמשה. אלה אלוקיך ישראל - לאחר שבנ"י הבינו במעמד הר-סיני שאין הקב"ה דבר גשמי, באים הערב-רב והופכים אל אלוקיך ישראל - לפסל. "אשר העלוך מארץ מצרים" בא לסתור את דברי העם לאהרן "כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים". המסר שהערב רב מנסה להעביר לבנ"י הוא: האלוה - הוא גשמי, ולא בזכות משה עליתם ממצרים.

"וירא אהרן" - אהרן מכין שאם הוא לא יפעל במהירות להציל את המצב<sup>60</sup>, תתכן התדרדרות חמורה ביותר בעם ישראל בגלל הערב רב, והוא יוצא נגד המסר המעוות של הערב רב. "ויבן מזבח לפניו ויקרא אהרן ויאמר חג לה' מחר" כך אהרן נלחם בערב-רב, ובעבודה הזרה. אהרן מנתב את רגשות בנ"י לה' באמצעות המזבח, אהרן נותן לעם אמצעי לקשר עם הקב"ה.

אז יורד משה ואומר<sup>61</sup>: "קול ענות אנוכי שומע" משה שומע את החרופים<sup>62</sup> והגדופים של הערב-רב בבנ"י. אך לבנ"י זה לא אכפת. מדרש אונקלוס<sup>63</sup>: "קל דמחייכין אנא שמע" משה שומע קולות הוללות ושמחה. בנ"י לא קונים את מה שיש לערב-רב להציע, אך הם מרוצים מהעגל כאמצעי לקשר עם הקב"ה. הם מרוצים מהממלא מקום של משה רבינו, וכשמה רואה זאת<sup>64</sup>: "ויחר אף משה, וישלך מידו את הלחת וישבר אותם תחת ההר" משה מתרגז, הוא משבר את הלוחות, ושורף את העגל. מעשיו של משה זועקים: ע"ז היא לא הדרך! אין לעבור ממצב מסויים למצב אחר באופן דרסטי מבחינה פיזית<sup>65</sup> ק"ו מבחינה רוחנית. יש לעשות זאת בהדרגה, שהרי<sup>66</sup> טבע האדם שהוא נינוח במורגל. בנ"י לא היו מסוגלים לקבל ציווי של ביטול-עבודת הקרבנות, ולהתנהג בניגוד לטבעם האנושי. עבודת הקרבנות לה' פתחה נתיב לקשר עם הקב"ה בדרך הטבע<sup>67</sup>, נתיב מוצק בעזרתו תמחה ע"ז, ויחד עם זאת תסלל דרך חדשה להכרה במציאות ה' ואחדותו.

61. שמוח ל"ב י"ח. 62. רש"י שם. 63. אונקלוס שם. 64. שמוח ל"ב, י"ט. 65. על שו"ע הלכות הנהגת אדם בבוקר סימן א' אומר הרמ"א: "ומיד שיעור משנתו יקום בזריזות לעבודת בוראו יח' ויתעלה". על דברי הרמ"א אומר בעל המשנה ברורה: "בזריזות: לאו דווקא, אלא ישהה מעט ולא יעמוד פחאום כי זה מזיק לגוף." הגמ' בגיטין ע' ע"א אומרת: חמשה קרובין למיתה יוחר מן החיים ואלו הן: אכל ועמד, שחה ועמד, הקיז-דם ועמד, ישן ועמד, שימש מטחו ועמד. מסביר רש"י במקום: אכל ועמד: מיד, קודם ששהה מעט. הרמב"ם בהלכות דעות ד', ג': וכל המטייל אחר אנילתו או שיגע הרי זה מביא על עצמו חלאים רעים וקשים. מסקנא: אין לעבור ממצב מסויים למצב המנוגד לו מיידית, אלא בהדרגה. 66. מו"נ ח"ג, ל"ב. 67. אומר הרמב"ם במו"נ ח"ג ל"ב: "טבע אישי בני האדם לא ישנה אוחם ה' כלל על דרך הנס."

מדבריו הרמב"ם משמע שאין שום אידיאל בהקדמת הקרבן עצמו, כי אם בתוצאות של ההקרבה שהם השגת ה', מחיית הע"ז, וביסוס יסודי יחודיותו של הקב"ה, שהרי לה' אין צורך בקרבן שנא' 68: "החפץ ה' בעלות וזבחים כשמע בקול ה'?" "למה לי רב זבחיכם יאמר ה'?" "כי לא דברתי את אבותיכם ולא ציויתים ביום הוציאי אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח, כי אם את הדבר הזה ציויתי אותם לאמר שמעו בקולי והייתי לכם לאלוקים, ואתם תהיו לי לעם".

ממשיך הרמב"ם ומסביר<sup>72</sup> שאת ענין מחיית העבודה הזרה ניתן להסיק מסוגי בעלי החיים אותם נדרשנו להקריב.

יתכן שאת שחיטת הבקר תעכו רוב עובדי ע"ז<sup>73</sup>: "וכדי למחות עקבות בהשקפות הבלתי נכונות הללו נצטוינו להקריב אלו שלשת המינים דווקא מן המקנה<sup>74</sup> 'מן הבקר ומן הצאן תקריבו את קרבנכם', כדי שיהא המעשה אשר חשבוהו שיא המרי בו מתקרבים לפני ה' ובאותו המעשה מתכפרים החטאים, וכך מרפאים את ההשקפות הרעות שהם מחלות הנפש האנושית בהפך אשר בקצה השני... 74. 'ופסח ה' על הפתח ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם לנגף' בשכר פרסום המשמעת וסלוק מה שהיה חמור בעיני עובדי ע"ז. לכן נבחרו דווקא שלשת המינים הללו לקרבן בנוסף להיותם ביתיים ורבי מציאות<sup>75</sup> אך מכיוון שלא לכולם היכולת להקריב בהמה, צוה שיהא קרבן גם מן העוף המצוי ביותר בא"י והיותר טוב וקל להשיגו והם: תורים ובני יונה ומי שגם לזה אין ירו משגת מקריב לחם או מאפה מסויים. ומי שקשה עליו המאפה מקריב סולת... ולפיכך יוקרב כל כח לפני ה' בדבר האהוב עליו ביותר, ולכן הקרבן: בשר ויין ושמע כלומר השיר".

דרכו של הרמב"ם מתמצית בפס'<sup>76</sup>: "חנך לנער ע"פ דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". הדרך הטובה ביותר לעקור מעם ישראל ע"ז, ולהשריש בתוכו מציאות ה' ואחדותו, היתה עבודת הקרבנות.

68. שמו"א ט"ו, כ"ב. 69. ישעיה א', א'. 70. ירמיה ז', כ"ב-כ"ג. 71. מו"נ ח"ג מ"ו. 72. שם: "ולפיכך חמצא יהודים עד זמנינו זה, אינם שוחטים את הבקר כלל". 73. ויקרא א', ב'. 74. שמות י"ב, כ"ג. 75. צרור המור - ויקרא עמ' ג': "מן הבקר ומן הצאן המצויים אצלכם חקריבו את קרבנכם ואיני מטריח עליכם לבקש איל וצבי ויחמור על ההרים...". מדרש רבה: "ולא הטרחתי עליך, שחאה מחזור בהרים להביא קרבן מאלו שאינן ברושותך" 75. משלי כ"ב, ו'.



דברי הרמב"ן נגד שיטת הרמב"ם

על דברים אלו של הרמב"ם מתבטא הרמב"ן בחריפות באמרו<sup>76</sup>: "והנה הם דברי הבאי, ירפאו שבר גדול וקושיא רבה על נקלה, יעשו שלחן ה' מגואל שאיננו רק להוציא מלבן של רשעים וטפשי עולם". הרמב"ן מעדיף את שיטתו של האבן עזרא, האומר שהסמיכה היא כנגד המעשה, הידוי כנגד הדבור, שריפת הקרב והכליות שהם כלי המחשבה והתאווה, והכרעיים כנגד ידיו ורגליו של אדם העושים כל מלאכתו, זריקת הדם כנגד דמו בנפשו, וכל זה כדי שיחשוב האדם שחטא לה' בגופו ובנפשו וראוי לו שישפך דמו וישרף גופו, וכך האדם רואה את החדש שעשה עמו הקב"ה. ואומר הרמב"ן שדברי האב"ע: "דברים מתקבלים מושכים הלב כדברי אגדה", ומוסיף: "ועל דרך האמת יש בקרבנות סוד נעלם".

בקורת הרמב"ן תמוהה, שהרי הוא לא מתייחס לכל דברי הרמב"ם.<sup>76</sup> הרמב"ן מתייחס לענין ביטול הע"ז בלבד, אך לענין היסוד להשגת ה' הטמון בקרבנות הוא לא מתייחס. בהמשך דבריו מתייחס הרמב"ן לתקופה שבה עדיין לא היתה ע"ז בעולם ואומר: "אבל עשה כן לקרבה אל האלוקים כדי שיחול עליו הדבור" אם כן יוצא שהרמב"ן כן ראה בקרבה אל ה' כתוצאה מהקרבן יסוד חשוב, והוא ממשיך ואומר: "חלילה שלא יהא בהם שום תועלת ורצון רק שוללת עבודת גילולים מדעת השוטים". מדברים אלו ברור שהתייחסותו של הרמב"ן היא רק לענין ביטול ע"ז כיסוד, ולא לענין הקרבה לה', וזהו דבר תמוה ביותר שהרי ענין זה של קרבה והשגת ה' תופס מקום נכבד בדבריו של הרמב"ם.

הסבר הריטב"א למחלוקת הרמב"ם-רמב"ן

הריטב"א יוצא להגנתו של הרמב"ם ואומר<sup>77</sup>: "ועם כל זה, שדברי רבינו הגדול ז"ל בטעמו דברים אלוקים חיים, מה שכתב על הרב המורה ז"ל לא עיין בו יפה, כי קנאת לבו לשם יתברך הבהילתו מלעיין בלשון רבינו המורה ז"ל". וכן הוא אומר: "ודעתי ברב המורה ז"ל בטעם זה ובטעמים רבים אחרים שכתב במצות, כי לא מאשר יאמין הוא עיקר טעם המצוה ההיא, אלא שרצה לתת קצת טעם בהם עד שאפילו ההמון ידע להשיב בהם גם אפיקורוס בדברים שכליים קצת" אם כן יוצא שהתקפתו של הרמב"ן על הרמב"ם כמו במקומות נוספים, היתה על שיטת הלימוד המסוימת של הרמב"ם.

76. רמב"ן ויקרא א', ט'. 76א. לגבי המו"נ שהיה בידי הרמב"ן עיין בספר הזכרון לריטב"א עמ' נח'-לז'. 77. ספר הזכרון לריטב"א פרשת ויקרא.

שהרי גם הרמב"ן, וגם הרמב"ם מסכימים על ענין הקרבה לִקב"ה, וכך הרמב"ן מקבל את ענין מחיית הע"ז בדברים מסויימים, לְמשל לגבי איסור השעור והדבש במנחות, אומר הרמב"ן<sup>78</sup>: "וטעם השעור והדבש יתכן שהוא כדברי הרב במו"נ<sup>79</sup>, אמר שמצא בספריהם שהמנהג היה בעובדי ע"ג להקריב כל מנחתם חמץ, ולערב הדבש בכל קרבניהם, ולכן אסרם לגבוה". וכן לענין אסור אכלת הדם אומר הרמב"ן בהתייחסותו לטעמו של הרמב"ם<sup>80</sup>: "ואלו דברים מיושבים, אבל הכתובים לא יורו כן" כן גם אומר הרמב"ן בענין זה<sup>81</sup>: "והיתה העבודה ההיא באכילה מן הדם, כי היו מקבצים הדם לשרים, והם אוכלים עליו וממנו כאילו הם קרואים לשרים לאכול על שולחן השרים ההם ומתחברים עמהם, וכבר הוזכר זה בספר מו"נ<sup>82</sup> ולא שיהיה זה עיקר טעם איסור הדם...".<sup>83</sup>

### הסברי האברבנאל והנרבוני בדעת הרמב"ם

האברבנאל אל מתייחס למחלוקת שבין הרמב"ם ורמב"ן ואומר<sup>84</sup>: "וכבר התחכם הנרבוני להשיב על כל זה בפירושו לאותו פרק הנזכר באמרו שלא אמר הרב הנזכר שצוה ה' על הקרבנות על הכונה השנית להרחיקם מהע"א, אבל אמר שהעבודה המורגלת לנחשב באלוה היה הקרבן ושלא גזרה החכמה האלוהית להניחו לגמרי מפני הרגל שהיו מורגלים בו. ואין דברי הנרבוני אמתיים ולא מספיקים בהתר זה". את תרוצו של הנרבוני אין האברבנאל מקבל, והוא יוצא להצדקת דברי הרמב"ם מתוך מובאות מחז"ל:

1. דברי הגמ' במנחות<sup>85</sup>: "כל העוסק בתורה אינו צריך לא חטאת ולא עולה ולא אשם ולא מנחה".
2. דברי הגמ' במכות<sup>86</sup>: "כי טוב יום בחצריך מאלף<sup>87</sup> - טוב לי יום אחד שאתה עוסק בתורה לפני מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב לפני על גבי המזבח".
3. דברי המדרש<sup>88</sup>: "קחו עמכם<sup>89</sup> דברים זהו - שאמר הכתוב<sup>90</sup>: 'ארחץ בנקיון כפלי' להשמיע בקול תודה<sup>91</sup> לפי

78. רמב"ן ויקרא ב', י"א. 79. מו"נ ח"ג, מ"ו. 80. רמב"ן ויקרא י"ז, י"א. 81. רמב"ן דברים י"ב, כ"ב. 82. מו"נ ח"ג, מ"ו. 83. עיין בפירושו האברבנאל שהעיר: "והפלא מהרמב"ן אין קיבל בכאן טעם הרב המורה באיסור אכילת הדם שהוא מפני עבודת השעירים, ובפרשת אחרי-מות דחה אותו וכו'. 84. האברבנאל בהקדמתו לספר ויקרא פ"ד. 85. מנחות ק"י. 86. מכות י' ע"א. 87. חהלים פ"ד, י"א. 88. שמות רבה פרשה ל"ח, ד'. 89. הושע י"ד, ג'. 90. חהלים כ"ו, ו'. 91. חהלים כ"ו, ד'.

שיאמרו ישראל: הנשיאים היו חוטאים ומביאים קרבן, ומתכפרים. הכהן המשיח חוטא, ומביא קרבן ומתכפר לו. אנו מה נעשה שאין לנו להביא קרבן? אמר להם הקב"ה: דברים אני מבקש מכם ולא קרבן, ואני מוחל על כל עוונותיכם שנא' <sup>92</sup>: 'קחו עמכם דברים' לכך אמר<sup>93</sup> 'ארחץ בנקיון כפי' לא להקריב קרבן אלא לשמוע בקול תודה שאני מודה לך על דבר תורה."

4. האברבנאל אף מביא את דברי הגמ' במנחות<sup>94</sup>: "א"ר שמעון בן עזאי בא וראה מה כתיב בפרשת קרבנות שלא נאמר בהם לא אל ולא אלהים אלא להשם בן ד' אותיות. השם המיוחד שלא ליתן פתחון פה לבעל הדין לחלוק שמא תאמר לאכילה הוא צריך ת"ל האוכל בשר אבירים לא אמרתי לכם זבחו כדי שתאמרו נעשה רצונו לא לרצונו אתם זובחים אלא לרצונכם שנאמר לרצונכם תזבחו."

אומר האברבנאל, שהרמב"ן הביא את תחילת המאמר הזה, והשמיט את סופו בגלל שהוא מסכים מאוד עם דעת הרמב"ם. ומה שאמר ר' שמעון בן עזאי שלא נאמר בקרבנות שם אל ולא אלוהים, אלא שם בן ארבע אותיות, מסכים עם דברי הרמב"ם: "שבעבור שהיו הקרבנות להרחיקם מע"א להקריבם לעבודת ה' הנכבד לכן לא נאמר בקרבנות לא שם אל ולא אלוהים שהם שמות כבר יאמרו על שרי-מעלה אבל השם המיוחד אליו ית' לומר שאליו היו מקריבים ולא לע"א."

5. וכן בתמורה<sup>95</sup> "אמר טוביה בר מתניה אמר ר' יאשיהו מה הוא תשמרו להקריב לי במועדו, לי ולא לאדון אחר. ומי זה הוא האדון שמקריבין לו? הוי אומר זה ע"א."

6. ועוד אמרו במדרש<sup>96</sup>: ר' פנחס בשם ר' לוי או' משל לבן מלך שלבו היה גם עליו והוא למוד לאכול נבלות וטרפות אמר המלך: יאכלם על שלחן זה תדיר ומעצמו הוא נזיר כך לפי שהיו ישראל להוטים אחר ע"א והיו מביאים קרבנותיהם לשעירים באסור ופורענות באה עליהם אמר הקב"ה יהיו מקריבים קרבנותיהם לפני באהל מועד והם נפרשים מע"א."

92. תמורה כ"ט ע"א. 93. ויקרא ובה פרשה כ"ב, ח'.

מסיק האברבנאל: והמאמר הזה מורה בכיבוד שהיה דעתם ז"ל בענין הקרבנות כדעת הרב המורה.

ממשיך האברבנאל ואומר: "ותמהתי מהרב הנחמני שהיה הגמרא לפניו כשלחן ערוך איך לא ראה המאמר הזה כי הוא מסכים לדברי הרב המורה." והוא מסכם: "שמך התורה, ומן הנביאים, ומן הכתובים, ומדברי חז"ל בהרבה מקומות יש סיוע גדול לדברי הרב המורה ואינם בזה דברי הבאי אלא דברי קדושה."

ישנן איפוא שתי כוונות בעבודת הקרבנות. הראשונה - "כדי להתקרב אדם לאלוקיו, ולהכנע לפניו, ויאמין במציאותו ואחדותו, והשגתו". והשניה - התרחקות מדרכי עבודת האלילים. את שתי כוונות אלו ניתן למצוא בדברי הרמב"ם, שלא כפי הרמב"ן שסבר שהרמב"ם מתעלם מהכוונה הראשונה. "והכוונה הזאת הראשונה לא יכחיש הרב שתמצא במצוות הקרבנות" הנה אם כן שתי כוונות נמצאו בקרבנות כפי הרב המורה. הראשונה, והיא אשר שער בלבד הרמב"ן, והשנית. ושתיהם כיון ית' בזאת המצוה, וכאשר תבין זה על אמתתו לא ישאר מקום אל ספקות הרמב"ן, ולא צורך אל תרוצי הנרבוני.

#### תרוץ בעל שעורי דעת

מסביר בעל שעורי דעת<sup>94</sup> שאין ספק שהרמב"ם לא ראה בטעם עקירת הע"ז עיקר ענין הקרבנות שהרי כתב<sup>95</sup> שהטעם האמיתי הוא סוד מסודות התורה. אלא שכתב טעם זה כי כאמת גם הוא נמצא, אך אל לנו לחשוב ח"ו שהרמב"ם תפס טעם זה כיחיד. אלא שהקב"ה בחר בקרבנות כדי להעלות את הנפש הבהמית והכוחות השפלים שבכריאה מפני שנמצאת בנפש האדם תשוקה להקריב קרבנות לכוחות עליונים. מפני זה האומות הקריבו קרבנות, וצוה הקב"ה להשתמש בכח זה ולהביא קרבנות על שלחן ה'.

#### תרוץ בעל המשך חכמה

המשך חכמה ניסה גם הוא להכריע במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן באומרו<sup>96</sup>: "כי קרבנות במה הם רק להרחיק ע"ז מלכבות עם ישראל... ולא כן קרבנות בהמ"ק שהם ודאי לקרב העולמות ולחבר רודים."

94. שעורי דעת לר"י בלאז מטלז, ניו-יורק חש"ט, ז"א עמ' 198-200. 95. בסוף הלכות מעילה.

שיטות נוספות להסבר הקרבת הקרבנותדעת הספורנו

אומר הספורנו<sup>97</sup>: "ובכן הורה באופן תכנית המשכן, וכליו ומקומם ומשרתיו וקרבתיו ומיני טהרות, על היות תכלית המכוון מאתו שישגיגו בני עמו שלימות הנפש השכלית עד הדמותה לבוראה כפי האפשר בעיון ובמעשה למען יזכו לחיי עולם ואישורם, הבכור כבכורתו, והצעיר כצעירותו".

דעת הרש"ר הירש

אומר הרש"ר הירש<sup>98</sup>: "שהקרוב בא לספק את צרכי המקריב ולא את צרכיו של זה שהקרוב "קרוב" אליו... תכלית הקרוב היא קירבת אלוקים".

דעת האלשיך

אומר האלשיך<sup>99</sup> בענין הקרבנות: "כי הראוי היה להקריב את עצמו... שאעלה עליכם בהקריבכם במה כאילו תקריבו קרבנכם של עצמכם, וכן אומר האברבנאל<sup>100</sup> שכפי שורת הדין היה ראוי שיהיה עונשו במיתה ותשרף גופו ואיבריו אשר חטאו, והרוח תשוב אל האלוקים אשר נתנה".

דעת הרמ"א

ד"ר אשר זיו בספרו על הרמ"א מביא את שיטתו של הרמ"א<sup>101</sup> בענין טעמם של הקרבנות וכך הוא כותב: "שכל אחד מבעלי החיים הוא

97. מדברי רבי עובדיה ספורנו בספרו כוונת החורה אות ז'. 97א. מביא צרוא המור ויקרא עמ' ג': וי"א כי הטעם שצויה עלינו לעשות משכן רמז למשכנו של מעלה, באופן שיהיה השגתו דבוקה בנו". 98. מתוך פירוש רש"ר הירש לויקרא א', ב'. 99. מתוך פירוש אלשיך לחורה ויקרא א', ב'. 100. מתוך הקדמתו של האברבנאל לספר ויקרא. 100א. עיין בדברי מהרי"א על החורה ספר ויקרא עמ' קא' 100ב. מביא בעל ה"מעם לועז" את דברי הר"ח בספר החשובה פ"ג ואומר (ילקוט "מעם לועז" ספר ויקרא פ"א): "ולכך תראו שבכל הקרבנות המוזכרים בפרשה הזו אין הכתוב אומר קרבן לאלקים, שהוא מדת הדין, אלא קרבן לה' שהוא שם הויה, שהוא מדת הרחמים, להודיענו שזה שהקב"ה מקבל את הקרבן מן החוטא, מפני שהוא מלא רחמים ומרחם עליו ואינו חפץ במיתתו בגלל חטאו, ולוקח הבהמה כתמורה לאדם. שאם היתה מדת הדין שולטת אז לא היה הקרבן מתקבל, אלא האדם עצמו היה נספה במרדו". ועיין שם חגבי ההקבלה למיתות בי"ד. מביא ה"עקידת יצחק" לספר ויקרא: באשר יראה שהקרוב הנקרב על חטאו ישחט ויופשט וינותח וישרף על האש אשר על המזבח כי ישמאז על ליבו שכן משפט על חטאו וכן ראוי שיעשה לו לולי ה' שירחם עליו לשום אשם נפשו או זולתו מהקרבתו ומתוך כך יהיה מורא שמים עליו באופן שלם והיתה זאת תחבולה נפלאה לפי שעל פי הרוב לא יכיר החוטא גודל חטאו כי אם בהגיע אליו גודל ענשו. 101. הרמ"א/ד"ר אשר זיו - עמ' 114-115.

בדמות העולם בכללו בלי השם יתעלה (אשר אין דוגמא לו "אלא באדם שנברא בצלמו") לפיכך היו מקריבים ומפסידים בע"ח בשחרית ובערבית להורות שהעולם שהוא בדמות החי, יפסד ויכלה וע"י זה עומדים על חידוש העולם שהוא עיקר התורה ויסוד האמונה - והנה זה טעם כל הקרבנות בין הקרבנות הבאים על החטא ובין הקרבנות שנקרבו מבריאת העולם ע"י אדם<sup>102</sup> ונח<sup>103</sup> ואברהם<sup>104</sup> וכיוצא בהן או הבאים בנדר ובנדבה. כ"א חטא ומביא קרבן אין לך תשובה גדולה מזה שמודה שהשם יתעלה ברא העולם ברצונו ויכל להענישו על עוונותיו, מה שאין כן אילו היה העולם קדמון שאז נתבטל ההשגחה ושכר ועונש וכל עיקרי התורה. הקרבן מלמד לאדם שחלקו הבהמי יפסד כהפסד הבעל-חי והעולם בכללו מלבד השם יתעלה שישאר חי וקיים לנצח נצחים והוא אינו כח בגוף כמו שנפשו השכלי אינו תלוי בגופו אמנם כאשר יחטא עם שכלו והראה ששכלו תולה בגופו לא נאות לו לכפר בקרבן שלא נחשב בזה על השם יתעלה חס ושלו<sup>105</sup>.

#### דעת האבן עזרא

מביא האבן שועיב את דברי האבן-עזרא<sup>106</sup> "והנה לדעתי צוה הכתוב בקרבן שלשה דברים, כמו שהאדם חוטא בדיבור, ובמעשה, ובמחשבה, ולכן צריך שיביא בע"ח במקומו, ויסמוך ידו עליו בכחו כנגד המעשה, ויתודה כנגד הפה, כי כל הקרבנות צריכין וידו, ואח"כ ישחוט אותו לפני אלקיו".

מביא הילקוט "מעם לוועז"<sup>106</sup> טעם נוסף: "יש אומרים עוד טעם לקרבנות<sup>106</sup> שהקב"ה ציווה להביא קרבנות כדי שהכהנים יוכלו להתפרנס, שהרי לא היה להם שום אומנות ושום עסק כדי להתפרנס לפי שהיו עסוקים בעבודת המקדש, לכן היו זקוקים לאיזו פרנסה כדי שיוכלו להתפרנס, ושתהא כל מחשבתם לעבודת השי"ת ולא יחשבו בפרנסה, והיו הקרבנות כמו צדקה בסתר לכהנים."

102. עבודה זרה ח' ע"א. 103. בראשית ח' כ'. 104. שם י"ב, ז'. 105. מעתה נבין מדוע בא הקרבן רק על חטא בשוגג ולא במזיד, כי נשחוטא בשוגג אינו עושה זאת בשכלו שהוא חלק אלוה, אלא בגופו שבו הוא דומה לבהמה. (הרמ"א ב"מחיר י"ו" מדגיש שהגוף הוא רק לבושו של אדם ועיקר האדם היא הנשמה). 106. החינוך במצוה צ"ה: "והבטיחה התורה שבמעשה הגדול הזה, ובהסכמת עושהו שיתחטט על חטאו מלב ומנפש חנופה שגתו אבל הזדונוח לא יספיק לנפרם זמיון זה". 106. דרשות אבן-שועיב פרשת ויקרא מהדורת קרקא של"ג דף לו-לז.

על טעם זה מוסיף הרמ"א בספרו "תורת העולה" (עמ' כט) סיבה נוספת: כשאוכלים הכהנים את בשר הזבח בחברתו של החוטא, מתבייש החוטא על חטאו וע"י כך מתכפר לו, כמו שדרשו רבותינו ז"ל ששכשאדם מתבייש על עוונותיו נמחלים לו.

### ההקבלה שבין פעולות הקרבת הקרבן לבין שלבי החזרה בתשובה

הפעולה הראשונה בהקרבת הקרבן היא פעולת הסמיכה: הסמיכה מתבצעת בעזרה<sup>107</sup> ולכתחילה יש לסמוך במקום השחיטה<sup>108</sup>, בכדי שיהיה תיכף לסמיכה שחיטה שנא': "וסמד" וסמוך לו "ושחט". צריך הסומך לסמוך בכל כוחו בשתי ידי<sup>109</sup> על ראש הבהמה שנא'<sup>110</sup>: "על ראש העולה". הפעולה השניה היא הוידוי. אומר<sup>111</sup>: חטאתי, עויתי, פשעתי, ועשיתי כך וכך, וחזרתי בתשובה לפניך וזו כפרתי (על השלמים במקום וידוי, אומר דברי שבח<sup>112</sup>). הפעולה השלישית היא השחיטה: השחיטה עדיף שתבצע בעצמו<sup>113</sup> שלא יאמר אדם לכהן: לך וקח בהמה והקרב אותה<sup>114</sup> בזמן שהוא יודע לשחוט. אבל לא היו מניחין לשחוט אלא למיחוסיך מן המשיאין לכהונה<sup>115</sup>. ניתן לעשות הקבלה בין פעולות הקרבת הקרבן, לבין שלבי החזרה בתשובה. הגמ' בחגיגה מספרת<sup>116</sup>: "אמר רבי יוסי סח לי אבא אלעזר פעם אחת היה לנו עגל של זבחי-שלמים והביאנוהו לעזרת נשים וסמכו עליו נשים לא מפני שסמיכה בנשים אלא כדי לעשות נחת רוח לנשים" ועוד מספרת הגמ'<sup>117</sup> שכאשר לא סמכו, היתה ירידה במס' הקרבנות, עד שפעם נכנס בבא בן-בוטא לעזרה ומצאה שוממת. הסמיכה היא תחילת החזרה בתשובה. ניתן לומר שהסמיכה נובעת מהכרת-החטא. עצם הבאת הקורבן מורה על הכרת החטא, והרצון לכפר על החטא שעבר. האדם יודע שהוא נמצא כעת עם קרבנו בעזרה בגלל שחטא, הוא נזכר בחטא שעשה ומכין שהוא הגורם לשחיטת הקרבן. ברגע זה מתמלא האדם בזעם פנימי כלפי עצמו, כעס שממנו הוא צריך להשתחרר, אם הוא רוצה לחשוב הלאה, אם הוא רוצה לחזור בתשובה. אז באה פעולת הסמיכה שבה מוציא האדם את זעמו על עצמו כתוצאה מהחטא-על הקרבן<sup>118</sup>.

107. רמב"ם מעה"ק פ"ג הי"א. 108. שם הי"ב. 109. שם הי"ג. 110. ויקרא א', ד'.  
 111. רמב"ם מעה"ק פ"ג הט"ו. 112. שם. 113. העמק דבר ויקרא א', ה'. 114. דעת זקנים  
 מבעלי התוס' ויקרא א', ג'. 115. תוס' בחובות נ"ד ע"ב, ד"ה "חד". 116. חגיגה ט"ז ע"ב,  
 וכן בספרא ויקרא פ"ב. 117. ירושלמי חגיגה פ"ב ח"ג.

הסמיכה היא מן פעולת פורקן בשכיל האדם, כעת יש מקום לשיקול הדעת. כאן הולך האדם צעד אחד קדימה לעבר החזרה בתשובה. (מביא האברבנאל בסוף הקדמתו לספר ויקרא טעם נוסף למצות הקרבנות: "ומלבד כל זה היה בזה תועלת רב שיחשוב החוטא וידע בנפשו שנתכפרו לו עונותיו כי בזולת זה אם יחשוב שלא יאבה ה' סלוח לו יתיאש מן הרחמים ויוסף על חטאתו פשע". כשהאדם יודע שנתכפרו עונותיו הוא יכול לחשוב קדימה, לעבר העתיד. כך גם פעולת הסמיכה מכשירה את האדם לעבר המחשבה אל העתיד).

כעת בא הוידוי. בזמן הוידוי האדם מתחרט על מה שעשה מתוך שקול דעת.

הפעולה הבאה היא פעולת השחיטה. האדם רואה כיצד שוחטים את קרבנו, ומתוך מחשבה, ודאי מקבל על עצמו לעזוב את החטא שעשה. אך בזה לא תס הענין, האדם צריך לקבל על עצמו שבעתיד ינהג בצורה טובה יותר, לכן לא מספיק (בדרך כלל<sup>118</sup>) אחרי כל הפעולות האלו לחזור הביתה. האדם צריך להשאר וללון בירושלים, על מנת שימשיך לחשוב על הקרבן שהביא, ויקבל עליו, שבעתיד ינהג בצורה טובה יותר. כעת ניתן לראות את ההקבלה שבין החזרה בתשובה, ובין הקרבת הקרבן.

הכרת החטא	-	זעם פנימי	-	סמיכה
חרטה	-	מחשבה	-	וידוי
עזיבת החטא	-	מחשבה	-	ראית השחיטה
קבלה לעתיד	-	מחשבה	-	לינה

לאחר כל השלבים הללו, יש סיכוי שאדם זה לא יחטא שוב<sup>119</sup>.

118. בנוסף טעם שמביא האברבנאל בהקדמתו לספר ויקרא וסמך ידיו עליו לרמוז שהוא - תמורתו. 118א. אומר בעל "צורר המור" - ספר ויקרא עמ' 6: "וזהו זבחי אלקים רוח נשברה כי כשהאדם לבו נשבר בחרטתו ובסמיכת ידו ובוידויו ... אחר שהפשיט עורו מעליו ונתחרט ונתודה וקבל ענשו והקריב קרבנו הרי הוא איש חדש כאלו היו נולד ... וצריך האדם לשרוף אש תאוותיו ולהקריבו על גבי המזבח בענין שיתקרב האדם מרחיחחו... וכן רמז קרבני לחמי לאשי שני אישים איש החוטא ואיש המתחדש שהוא איש חדש". 119. עיין סוכה מ"ז ע"ב, פסחים צ"ה ע"ב, ירושלמי בכורים פ"ב הלכה ג', רמב"ם הלכות בכורים פ"ג, ה"ד (עיין דברי הרדב"ז במקום).



ביאור נוסף לשיטת הרמב"ם

מבאר האבן-שועיב באומרו<sup>120</sup>: "לא היינו צריכים לקרבן לקרב אותנו אליו, שהוא חסרון למין האדם, הנברא בצלם ודמות, שיצטרך להביא בהמה עכורה מארבעה יסודות לבד ועיקרה מן העפר העכור לקרב אותנו לעבודתו ולקדושתו." כלומר האבן-שועיב מסביד שהעבודה, שהקרבן הוא המקשר בין הקב"ה לאדם, זהו הכדח, ובהחלט לא האידיאל. האידיאל הוא ודאי שנגיע לקשר עם הקב"ה בדרכים אחרות. נוסיף את דברי הרמב"ם<sup>121</sup>: "כי השקפות אם לא יהיו להם מעשים לבססם ולפרסמם ולהנציחם בהמוך, לא יתקיימו."

הסבר ר' יהודה מטראני

ר' יהודה מטראני מדגיש את ענין ההכרח שבקרבן בהתייחסו לדברי הרמב"ם<sup>122</sup>: "ועוד השווה אותה לענין התפילה שהיא נקראת עבודה שבלב, שעיקרה עבודת-הלב, אלא לפי שאין יכולת באדם לעבוד את הברוך הוא במחשבה לבד, בלא מעשה, יען היותו מורכב מחומר וכל חושי ורהגשותיו נוטים אל דברים חומריים והם מעכבים המחשבה והדבקות."

ההכרח שהוא הקרבן הנובע מחומריותו של האדם מעכב את הדבקות האמיתית שהיא ע"י מחשבה<sup>123</sup>.

כדברי הרמב"ם<sup>124</sup>: "והיה נעשה זה אז כמו אלו בא נביא בזמנים הללו וקורא לעבודת ה' ואומר הנה ה' צוה אתכם שלא תתפללו לו ולא תצומו ולא תושעו לפניו בעת צרה, אלא תהיה עבודתכם מחשבה בלי מעשה כלל."

לעבוד את ה' ללא עבודתפולחן-מעשית היה בלתי אפשרי לדעת הרמב"ם. כך הדבר בתקופתו וכך יש להניח היה הדבר אצל דור המדבר, דור מקבלי התורה כי הם אלו שנצטוו לראשונה לעבוד את ה' בדרך הזו. מוסיף ר"י מטראני ומדייק מסגנונו של הרמב"ם שלא אמר גזרה חכמתו ית' להניחם על אותם העבודות שהורגל, אלא דבר בלשון שלילה: לא גזרה חכמתו להניח מיני העבודות לגמרי. כלומר, אע"פ שהיה ראוי להניחם לגמרי לא גזרה חכמתו ית' בכך.

120. דרשוט אבן-שועיב פרשת ויקרא. 121. מו"נ ח"ב לא'. 122. מתוך צפנת פענח לר"י מטראני הוצאת ונציה ע"מ ת"ג. 122א. צרור המור ויקרא עמ' ג': "והטוב שיש לאדם לשלוח לבואו למנחה להחזיק אליו הוא רוחו ונשמחו" נאומרו 'זבחי אלקים רוח נשברה'. 123. מו"נ ח"ג ל"ב.

כך גם אומר האברבנאל<sup>124</sup>: "ראה הרב המורה שהכונה הראשונה הנזכרת יותר תמצא בתפילה ובהשכלה והידיעה אמיתית ובשאר מצות המכוונות לזה התכלית והכוונה'ממה שתמצא בהקרבת חלב ודם ושרפת גופי הב"ח."

אומר החתם סופר<sup>125</sup>: "ולזה הוקבעו הקרבנות לדלת עם-הארץ להיותם קונים כניעה בנפשם לומר כשם שהופשט וניתח הבהמה לנתחיה כך היה ראוי לעשות לי ויכנע וזהו גורם דביקות השכינה בתחתונים, אמנם איננו רצוי כ"כ לפני השב"ה כנזכר, וע"ז כתיב<sup>126</sup>: "לא על זבחיך אוכיחך ועולתיך לנגדי תמיד פי' שהם עולותיך מתנגדים לי תמיד שכל זה מורה שעדיין לא נתתקן כראוי ואתה צריך לבהמות."

#### התיחסות הרב קוק: הנצחיות שבטעמי הרמב"ם

הרב קוק בהתייחסו לדברי הרמב"ם אומר<sup>127</sup>: "החוט העובר בתוך טעמי המצוות של הרמב"ם ז"ל הוא יסוד מחית ע"ז. בזה יש אמנם כח קולטורי יפה של העבר, המפייח גם כן רוח חיים אידיאליים, גאון לאומי של השתתפות גדולה בכנין העולם הרוחני והתרבותי. אבל בטבעו הוא הולך ומתחלש. כי נקודת הזוהר היותר עליונה אצלו הוא העבר. ואולם באמת הרי היסוד, היותר עקרי, הגנוז ומקופל בטעמי המצוות, ונמוקיהן, הוא העתיד. העבר לבדו, אף על פי שהוא נכבד מאוד, מכל מקום יכול הוא לבוא עד לכדי ערך של ידיעה ארכיאולוגית, שאין בו תוכן לחיים בפועל.

וההווה לבדו בוודאי לא יספיק להזריח אור אידיאלי, המרומם את הרוח, וממלאהו שירה והופעת קודש.

ואולם כאשר יגיע זרם החיים של העבר דרך ההווה אל העתיד הגדול, ההולך ומאיר, או אז ישתלמו תנאי החיים בתוך הרוח המדעי הזה, הן בעצם יקרת המדע הנשגב הזה לעצמו, והן בפעולתו לתחיית היהדות".

מסביר הרב זצ"ל כיצד דברים אלו מיושמים בדבריו של הרמב"ם באומרו<sup>128</sup>: "הקרבנות היו אז צריכים כדי לעקור ע"ז, וע"ז הולכת ונעקרת, ואף כשתיעקר כולה, יסוד קיום עקירתה ישאר. העבודה שהיא עקרתה ע"פ עצה עליונה של הופעה אלוהית עליונה, היא תקום.

124. מחוך הקדמתו של האברבנאל לספר ויקרא. 125. החתם סופר בפרושו לתהלים פרק נ', ז'.

126. תהלים נ', ח'. 127. טללי-אורות.

לא חרד הרמב"ם בשביל נמוק זה ליתן למצות טעמים שערכם אפשר להיות עובר, ולפעמים גם כן כבר עבר, מפני שהנצח התורי במאורע של מתן תורה בעצמו הוא תלוי, ומה שהיה אז - מחויב, חוק הוא ולא יעבור". א"כ, גם אם חלק מהטעמים שהביא הרמב"ם לא יהיו קיימים לעתיד לבא<sup>128</sup> טעמים אלו ישארו כי ערכם לא עובר.

### שיטת הרב קוק

גם הרב קוק ראה בקורבנות חסרון אנושי. הרב עומד בדבריו על השתכללות הקרבנות לעתדי לבא, ועל הפיכת ההקרבה מן החי להקרבת מנחות מן הצומח. אומר הרב זצ"ל<sup>129</sup>:

"מפני שאי אפשר כלל לצייר, שאדון כל המעשים, המרחם על בריותיו, ברוך הוא, ישים חק נצחי כזה בבריאתו הטובה מאוד, שאי אפשר יהיה למין האנושי להתקיים כי אם בעברו את רגש מוסרו ע"י שפך דם, יהיה גם דם בע"ח". מדברי הרב יוצא שישנו חסרון בהבאת הקרבנות, חסרון שאי אפשר שיהיה נצחי.

"אמנם אחרי הרפיון האנושי הנמשך גם כן מנפילתו המוסרית, ראוי לאכל בשר. אם כן אותו ההיתר, שיצא אחר המבול, להתיר בשר לאכילה, כבר הוכן, שמצד ההערה השכלית, הגנוזה בעמקי תורה, לא יהיה נוהג בפועל לעד ולעולמים, כי איך אפשר למצב מוסר נכבד ונאור שיהיה חולף, אחרי שכבר היה נוהג". א"כ הבאת הקרבנות הם תוצאה של רפיון אנושי שעתיד לחלוף. "אלא שראתה החכמה האלהית, שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיעלה במעלה זו, שיתנער ויבא לההכרה המוסרית האמתית, עד העת המאושרה והנאורה ההיא, אין אותה המעלה המוסרית של הכרת משפטם של בע"ח ראויה לו כלל".

128. ערפלי טוהר עמ' כ"ב. 128א. עלינו לדעת כי העבודה הזרה עדיין קיימת בימינו. אלי למדן במאמרו "יהדות ומדטציה טרנסצנדנטלית" - אל המקורות ב' עמ' 57, כותב: עלינו לזכור שע"ז אין משמעותה רק סגידה לעץ ואבן, פשוטה כמשמעה. ע"ז היא גם ההשחעבודות והכניעה לכוחות רוחניים, וראייתם כ"מחוכים" בין האדם לבין הבורא (ראה רמב"ם הלכות ע"ז פ"א). לפי המאמר הנ"ל העבודה הזרה לא חלפה כי אם לבשה לבוש מודרני. יש לדייק מדבריו של הרב זצ"ל בטללי אורות: "יכול הוא לבוא עד כדי ערץ של ידיעה ארכאולוגית שאין בו חוכן חיים בפועל" הרב לא אומר שהטעם הראשון שמביא הרמב"ם עבר כי אם יכול לעבור, וגם נשיעבור ערכו ישר, כפי שאומר הרב בערפלי טוהר: "ואף שחוקר כולה, יסוד קיום עקירתה ישר". 129. מתוך חזון הצמחונות והשלום.

נשאלת השאלה מתי תבא ההכרה המוסרית האמתית? שהרי היא המטרה: "ותכליתה של הערת התורה היא ג"כ להביא את האדם להערכה השכלית השלמה... מובן הדבר, שאין אנו יכולים כלל לקבוע זמנים לאותה ההתנשאות, והיא מונחת באותה התיבה הרחבה, שכוללת תכונות שונות נעלות זו מזו, היא תיבת לעתיד לבוא, שכוללת ג"כ בחלקיה, ביאת המשיח ותחיית המתים. לא על הזמנים ותארים אנו דנים, כי אם על הרשמים שהניחה תורה, שאנו מוצאים בהם מהלך האידיאליים".

"ובבוא האנושות למטרת אשרה וחופשה השלם, בבואה עד מרום פסגת השלמה של דעת אלהים צרופה, אל קדושת החיים המלאים בצביונם, אז יגיע תור הערת השכל, שהוא כבנין נוסד על הערת התורה, שקדמה לכלל האנושות. ויכיר אז האדם את יחסו אל חבריו ביצירה, בעלי החיים כולם, איך הוא ראוי להיות מצד המוסר הטהור, שאינו נזקק עוד לויתורים של דוחק, לצירוף של מדת הרחמים עם מדת הדין, לויתורים, שלא דברה בהם תורה אלא כנגד יצר הרע<sup>130</sup>, כי אם ללכת באורח טוב מוחלט. וכרתי להם ברית ביום ההוא עם חיית השדה ועוף השמים ורמש האדמה, וקשת וחרב ומלחמה אשבור מן הארץ"<sup>131</sup>.

"כיסוי דם החיה והעוף היא כמו מחאה אלהית, לעומת ההיתר, התלוי ביסודו במצב הנפש המקולקלת של האדם, כי יצר לב האדם רע מנעוריו<sup>132</sup>... אמרה תורה, כסה הדם, הסתר בושתיך ורפיון מוסריותך... על כן השחיטה עצמה צריכה להתקדש בתכונה מיוחדת דווקא, כאשר צויתיד<sup>133</sup>, במיעוט צערו של החי, למען השריש ע"י זה בלבו של אדם, כי הוא נגש לא להיות לו עסק עם דבר של הפקר שאין בו אלא תנועה אבטומטית, כי אם עם בריה חיה ומרגשת, שצריך להתחשב עם חושיה, ואפילו עם רגשי לבה, עם רגש חיי המשפחה שלה וחמלתה על צאצאיה, באיסור אותו ואת בנו, מחוסר זמן, ושילוח הקן. וזה החשבון בעצמו, כשהוא יונק מהקדושה האלהית של כאשר צויתיד, יביא את פריו להערת השכל הכללית, לזמן הנועד לה".

"ויסוד המצוה כאן נעוץ בעומק המרחק של העתיד היותר רחוק, הצופה לשכלול רוחם של החיים כולם במעלה היותר עליונה ונפלאה, ממה שאפשר לנו לציר".

130. קדושים כ"א, ע"ב. 131. הושע י"ב, כ'. 132. בראשית ח', כ"א. 133. דברים י"ב, כ"א.

אומר הרב זצ"ל<sup>134</sup>: "אחר התענית טוב לומר זה במנחה לפני יהיו לרצון:

רבוך כל העולמים. גלוי וידוע לפניך בזמן שבהמ"ק היה קיים אדם חוטא ומקריב קרבן, ואין מקריבים ממנו אלא חלבו, ודמו, ומתכפר. ועכשיו ישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי. יהי רצון מלפניך שיהא חלבי ודמי שנתמעט היום, כאילו הקרבתי לפניך ע"ג המזבח ותרצני". והרב מסביר: "בחלב שהוא ממותרות שבגוף יש כפרה כנגד החטא שבא ע"י שטף המותרות<sup>134</sup>. בדם, שהוא יסוד הקיום של הגוף, יש כפרה כנגד חלק הנטיה לאיסור שנכנס גם במה שהוא כדי צורך הקיום, שהוא ראוי שיוקח על דרך המותר. אמנם בזמן השלמות שבהמ"ק היה קיים היתה כפרת הקרבנות מכוונת רק אל כח הרע, והקרבן הכניע את כח הרע, ולא פעל כלל לגרעון על כחות הטוב של הגוף והנפש. אבל עכשיו כשם שלאומה בכללה, בעוונתו, הגלות היא כור ברזל לצרף סיגים, ויחד עם כחות הרע שהיא מחלישה היא עושה שמות ג"כ בכחות הטוב, כן גם היחיד בהיותו צריך לתקן כחות הרע ע"י תענית מתמעטים גם כחות הטוב בחלישות הגוף והנפש. על זה תחול התפילה שיהיה כאילו הוקרב ע"ג המזבח ותרצני, לבער רק את הרע, ולחזק את כחות הטוב."

אומר הרב<sup>135</sup>: "הצפייה לבנין המקדש ולעבודת הקרבנות היא השאיפה היותר אצילית ויותר עליונה מכל מה שכל רוח עדין, וכל נשמה שירית עליונה יכולה לצייר... כשמשחררת נפש הבהמה מאסור גוייתה ע"י המחשבה האנושית, בקרבן לה' מתאחדת היא עם רוחניות מחשבה אצילית, מרוממת עימה סכום עליון ועשיר מאוד מכחות החיים, והעולם מתנועע למעלה למעלה".

לאחר ההבנה שהקרבנות הם תוצאה של הכרח, שלעתיד לבוא יתבטל נשאלת השאלה: מה יהיה לעתיד לבוא? האם יהיו קרבנות בבהמ"ק השלישי, או לא? על שאלות אלו עונה הרב בפרושו על הפס'<sup>136</sup>: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות" באומר<sup>137</sup>: "בע"ח הקריבים למזבח, חל בהם עצמם התקון ע"י התעלותם להיות זבח לה', שכיוון שאין בהם דעת אינם מגיעים להתעלות אם במעשה הנעשה בהם בהעלות לה' דמם וחלבם, שהם עיקר מכוון הנפש. משא"כ האדם אשר בליבו המכין ישכיל את מעשה הקרבן ויתקרב אל ה' בדעתו."

134. עולת ראייה א' ע"מ רצ"ג. 134א. עיין דברי הרמ"א על: החלב, הכליות ויותר הכבד, בספרו "חורת העולה" חלק ב' עמ' כ"ב. 135. ערפלי טוהר עמ' י'. 136. מלאכי ג', ד'. 137. עולת ראייה א' ע"מ רצ"ב.

אבל לעתיד לבא שפע הדעת יתפשט ויחדר אפילו בבע"ח<sup>138</sup> "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה'" וההקרבה שתהיה אז של מנחה, מהצומח, תערב לה' כימי עולם וכשנים קדמוניות".  
 אנו מבקשים מהקב"ה שהמנחה תהיה ערבה לפניו, כמו הקרבן מן החי - כימי עולם וכשנים קדמוניות. אנו מקווים שנוכל להחליף את הקרבן מן החי במנחה מן הצומח, ולהפיק מן המנחה את אותה תועלת, אותה מפיקים מן החי.

### קרבנות קין והבל

בספר בראשית<sup>139</sup> מסופר על קין שהביא לקב"ה מנחה מן הצומח: "ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה'" אך הקב"ה לא קיבל את מנחתו: "ואל קין ואל מנחתו לא שעה". לעומת זאת הביא הבל קרבן מן החי: "והבל הביא גם הוא מבכרות צאנו ומחלבהן וישע ה' אל הבל ואל מנחתו" את קרבנו של הבל הקב"ה כן קיבל.

אולי ניתן להסיק מכאן שהקב"ה לא חפץ במנחות מן הצומח אלא רק בקרבנות מן החי?

כדי לענות על שאלה זו יש לברר מדוע הקב"ה לא שעה למנחתו של קין. הפס' אומר: "ואל קין ואל מנחתו לא שעה" וכי לא היה מספיק לומר ואל קין לא שעה? מכאן שאי-קבלת המנחה מקין נבעה משני גורמים: הראשון - בגלל קין עצמו, והשני בגלל המנחה. הקב"ה לא שעה לא אל קין, ולא אל מנחתו. קין הוא הגורם לאי קבלת המנחה. היה פסול גם בקין, וגם במנחתו.

המדרש מספר<sup>140</sup> "ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה' - מן הפסולת". שואל המדרש<sup>141</sup> "ויבא קין מפרי האדמה, מהו? מן מותר מאכלו. ורבנן אמרי, זרע פשתן היה". ובהמשך: "ואמר הקב"ה אינו דין שיתערב מנחת החוטא עם מנחת הזכאי". ז"א שהמנחה היתה פסולת, וקין היה חוטא, שהרי הוא זה שהביא את הפסולת. לעומת הבל שעליו אומר המדרש<sup>142</sup> עביר ליה מן שמינהון. לכן אי אפשר ללמוד ממנחתו של קין שהקב"ה לא חפץ במנחות<sup>143</sup>. אנו מבקשים: וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים, אנו מבקשים ומקווים שמנחה זו כן תקבל שלא כמנחתו של קין שלא התקבלה.

138. ישעיה י"א, ט'. 139. בראשית ד', ג'. 140. בראשית רבה כ"ב, ה'. 141. תנחומא ט'. 142. בראשית ובה במקוט. 143. אומר הרמב"ם בספר העבודה הל' איסורי מזבח ז', י"א: שהרוצה לזנוח עצמו יכופ יצרו הרע וירחיב ידו ויביא קרבנו מן היפה והמשורבב ביותר שבאותו המין שיביא ממנו, הרי נאמר בתורה: "והבל הביא גם הוא מבכרות צאנו ומחלביהו וישע ה' אל הבל

עוד יש ללמוד ממעשה זה את הצורך האנושי של קשר עם אלוקים. גם קין, וגם הכל הביאו קרבנות אלא שרק להבל שעה ה' ומסביר רש"י: וישע - ירדה אש ולחכה מנחתו. היה מעשה אנושי של הקרבת הקרבן, ותגובה אלוקית של אש מן השמים. קין ראה זאת, וגם הוא רצה תגובה אלוקית למעשיו, אך הוא לא קיבל זאת כי מעשהו לא היה רצוי. קנאתו של קין בקשר שיצר הבל עם הקב"ה גרמה לו לרצוח אותו. התורה באה ומלמדת אותנו שזהו לא הפתרון, אלא יש לשפר את המעשים האנושיים, על מנת לזכות לתגובה אלוקית.

וזאת אנו מבקשים: אנו רוצים לעלות דרגה, אנו רוצים להפיק את אותה התועלת ממנחת הצומח, כמו שהפיקו בעבר מקרבנות החי. "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימיל עולם וכשנים קדמוניות"<sup>143</sup>.

לסיכום: דבריו של הרב קוק<sup>137</sup> משלימים את דבריו של הרמב"ם<sup>138</sup>. הקרבנות לעתיד לבא אותם מתאר הרב זצ"ל שיהיו מן הצומח, הם תוצאה של התקדמות אנושית פרטית שתביא לעליה רוחנית כלל עולמית.

אין ספק כי הקרבנות מן הצומח עליהם מדבר הרב זצ"ל הם התקדמות גדולה לעבר הפסגה הרוחנית עליה מדבר הרמב"ם.

עצם הבקשה של: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים" המבטאת את הרצון האנושי בהתקדמות מורה על התקדמות בפועל. הכמיהה האנושית לעבודת הקרבנות כדברי ר' ישמעאל בן אלישע שכתב בפנקסו: לכשיבנה בית המקדש אביא חטאת שמנה<sup>144</sup>, לא תכלה כי אם תתעצם לאור התקדמות זו.

ככל שהאמצעי לקשר עם הקב"ה ילך וישתכלל, הרצון בקיום הקשר יתחזק ויתעצם, עד שנחזור לקשר הישיר נטול האמצעים של מעמד הר-סיני, והשראת השכינה מתוך עוצמה רוחנית גדולה יותר.

"ותערב עליך עתירתנו כעולה וכקרבן. אנא רחום ברחמך הרבים השב שכינתך לציור עירך וסדר העבודה לירושלים. ושם נעבדך ביראה כימי עולם וכשנים קדמוניות"<sup>145</sup>.

ואל מנחתו". עוד אומר הרמב"ם במו"נ ח"ג מ"ו: "וציוה שיהו כל הקרבנות תמימים במיטב מצבם כדי שלא יבוא מנך זלזול בקרבן ויקלו במה שקרב לשמו יחעלה כמו שאמר: "הקריבו נא לפתח היצן או הישא פניך" (מלאכי א', ח')."<sup>143</sup> ויקרא רבה ז' ד': "ועברה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם - כימי נח, וכשנים קדמוניות - כימי הבל, שלא הייתה ע"ז בימיו <sup>144</sup>. שבת י"ב ע"ב. <sup>145</sup>. תפלה שאומרים הקהל ושליח הצבור בחזרת הש"ץ בתפלת מוסף של שלש רגלים.